

Tre vägvisare inom fågelekologin i skärgården

JOHAN ULFVENS

Många som besöker Valsörarna känner till namnet Olavi Hildén. Det var han som för 60 år sedan satte arkipelagen på den vetenskapliga världskartan. Flera somrar utförde han fältstudier på Valsörarna, inkvarterad i en anspråklös fiskarbas-tu på östra delen av huvudön, och skådade fågel från morgon till kväll. Ibland hade han sällskap av sin kompis Pentti Linkola, även han ornitolog, men bättre känd som kompromisslös naturskyddare och samhällsdebattör. Hildén var mycket noggrann, och när han äntligen kom till skott blev det en grundlig doktorsavhandling, ett verkligt magnus opus, som står sig än i denna dag (Hildén 1964).

Olavi Hildén hade flera bemärkta kolleger som jag hade äran och nöjet att komma i kontakt med då jag studerade och forskade vid Helsingfors universitet. Främst gällde detta Naturvaktaren Göran Bergman (som var min opponent när jag själv disputerade år 1988) och adelsmannen Lars von Haartman (som jag beundrade för att han var så briljant som skribent och föreläsare). De två sistnämnda hade i och för sig endast ringa kontakt med Österbotten, men genom att de utbildade några generationer med biologer kom deras inverkan att märkas också här i slättlandet. Flera av eleverna blev kunniga lektorer, doktorer och docenter – men nu har tiden rusat i väg så att de flesta är pensionerade, så även jag själv.

Utan tillgång till datorer, mobiltelefoner och den nutida spetsforskningens all uppbackning gjorde Olavi Hildén, Göran Bergman och Lars von Haartman många banbrytande insatser och upptäckter. Med tanke på miljöövervakning och fortsatt vetenskaplig fördjupning finns det i dag allt skäl att relatera till dessa herrar som på många olika sätt grundlade viktiga traditioner och utvecklingslinjer inom den fågel-ekologiska forskningen i skärgården.

Valsörarna, Norrskär, fjällvärlden

Låt oss börja med docent Olavi Hildén (1932–1994). Han var egentligen sörlänning och bodde en stor del av sitt liv i Kyrkslätt. Det var också här som han utförde en del av sin livsgärning som fågelekolog, bland annat i form av holkfågelstudier. I fråga

Figur 1. Olavi Hildén som ledare av en fågelkurs, handgripligt sysselsatt med att förevisa ett småfågelbo som hotar att rasa ned längs en trädstam. Tvärminne, maj 1976. Alla foton: Johan Ulfvens

om holkarna finns det alltså en klar koppling till Lars von Haartman, också han ”holkoman”, men Olavi Hildén var nog den av dessa tre banbrytare som vetenskapligt sett kom att verka i den största geografiska skalan (utom förstås när man tänker på skalan i Göran Bergmans radarstudier av arktikan).

Trots att Hildén var sörlänning gav han sig på 1950-talet i kast med moränskär-gården i Kvarken, ett område som ter sig som en helt väsensskild värld i jämförelse med klippskärgården vid syd- och sydvästkusten. Nu hade i och för sig en del pion-järer redan inventerat fåglar i Valsörsarkipelagen, men Hildén var med sin nog-grannhet och förmåga att systematiskt och outtröttligt samla detaljerade uppgifter den som främst fäste området på den ornitologiska kartan i vårt land. Han disputerade följaktligen med en brett upplagd områdesekologisk studie gällande dyk- och simänder på Valsörarna. Senare återkom han många gånger till denna enastående rika fågelskärgård och bidrog till ett vida spritt intresse för området, bland annat i form av fältkurser för zoologistuderande.

Det blev alltså en kontinuitet i fråga om verksamheten i Kvarken, också i ett par andra avseenden. Under en följd av år sysslade Hildén med vadarundersökningar som var koncentrerade till ytterskärgården på Norrskär. Här kunde han bland annat följa med den polygami med honan som aktiv part som förekommer hos smalnäbbade simsnäppan. Hos den här vadaren är det honorna som lägger två kullar med olika hanar, men själva deltar de just inte alls i ruvningen. Vadarstudierna fortsatte sedermera med fältarbeten i norra Österbotten och i Lappland. Typiskt nog var det vadar-na som var huvudintresset när Hildén långt senare och redan märkt av en svår sjuk-dom, kunde resa till Sibirien och därmed se tundrans mångformiga vadarfauna med egna ögon.

De inventeringar som Hildén gjorde i slutet av 1950-talet på drygt 110 grynnor och skär inom området mellan Korsnäs och Maxmo har idag fått en oanad betydelse. För egen del hade jag privilegiet att delta i en första uppföljning som utfördes 1991 (Hildén m.fl. 1995). I ett 30 år långt perspektiv var det inte överraskande att notera att en del skärgårdsfåglar gått tillbaka numerärt (bergand, fisktärna, silltrut), medan några nya arter tillkommit som permanenta häckfåglar, bland dem framför allt knölsvanen.

Däremot var det förvisso något paradoxalt att helhetsbilden trots alla hot mot skärgårdens natur var rätt positiv: på de taxerade skären hade mängden observerade par ökat från drygt 5 600 till drygt 10 800. Med andra ord hade de skärgårdsfåglar som denna inventering kunde täcka ökat i antal till nära på det dubbla. Framför allt

hänför sig antalsökningen till några framgångsrika segrare som fiskmås, silvertärna och tobisgrissla. I absoluta tal var ökningen betydligt mindre, men dock märkbar, hos bland annat gråtrut, havstrut, strandskata, skärpiplärka och vigg.

Motsvarande data, men för hela vår skärgård kom Hildén med stöd av kollegan Martti Hario att presentera med sedvanlig noggrannhet i boken *Muuttuva saaristolinnusto* från 1993. Den kunde ses som en moderniserad variant av Göran Bergmans bok om fågelskärgården, men är en mycket mera kvantitativt inriktad och mera detaljrik presentation.

Trots att dynamiken i skärgårdens fågelfauna fortsätter för fullt – bland annat i form av en helt ny och expanderande häckfågel sedan 1996, nämligen storskarven – har Hildéns & Harios bok förblivit i högsta grad aktuell. Den är för övrigt ett exempel på den encyklopediska inriktning hos Hildén som tog sig uttryck i medverkan i många andra, om inte direkt folkbildande så i alla fall omfattande faunistiska uppslagsverk och handböcker.

Andra markerade intressen hos Hildén gällde bland annat invasionsfåglar, fågelstationernas verksamhet och vinterfågeltaxeringar – som synes fanns det bredd i engagemanget.

Ett andra hem på Mickelskären

Docenten, professor h.c. Göran Bergman (1919–1991) hade lätt för att kommunicera med sin omgivning. Inte att undra på att han blev ett slags mediekändis, som vid sidan av mångahanda vetenskapliga uppdrag vann hela folkets hjärta genom sin medverkan i radioprogrammet *Naturvaktarna*. Det är inte för mycket att hävda att just han, tillsammans med fil.dr Harry Krogerus, gav det programmet dess profil, med sina alltid lika träffsäkra kommentarer.

Det är inte heller någon överdrift att påstå att GB var en gudabenådad skärgårdsbiolog, med betoning på deskriptiva och autekologiska observationer. Efter att ha tillbringat pojks- och ungdomsårens somrar i Esbo skärgård var han redan i 20-årsåldern redo att presentera en omfattande inventering gällande en nyländsk skärgårdsfågelfauna. Den kom ut i tryck det ödesdigra året 1939 och används än i denna dag som jämförelse vid motsvarande undersökningar i Helsingforstrakten.

Efter hand byggde han på sitt vetande och disputerade 1946 med en avhandling om roskares beteendekologi. Det är betecknande att objektet uttryckligen var en fågel som nästan enbart förekommer längs kusterna i vårt land. Roskares har varit föremål för rätt mycket uppmärksamhet också på andra håll och närmast under sena-

Figur 2. Göran Bergman hade placerat ut stolar på strategiska ställen på sin holme i Kyrkslätt för att bekvämt kunna följa med sjöfågelsträcket. Mickelskären, oktober 1975.

re år, bland annat för att den drar nytta av vitfågelkolonierna i skärgården både som associerad häckare och som äggrövare.

GB kom att ha skärgården på den östra sidan av Porkala udd som sitt andra hem. Det var här som kunskapsackumuleringen skedde decennium efter decennium, vilket resulterade i många publikationer om tärnor och måsfåglar samt dykänder och alkfåglar. Också däggdjur i skärgården var föremål för intresset. GB gjorde dessutom på olika sätt insatser inom natur- och jaktvården i framför allt Nylands skärgård.

Stationeringen på Mickelskären vid Porkala udd under fältsäsongen gav också näring åt ett långvarigt intresse hos GB för de arktiska sjöfågelnas flyttning via Finska viken till Vita havet och vidare till Sibirien. Frågan hade vetenskapligt behandlats i någon mån redan av professor J. A. Palmén, som i tiderna grundade Tvärminne zoologiska station, men GB gick många steg vidare och lyckades 1964 med hjälp av radarobservationer teckna en rätt detaljerad bild av den arktikans förlopp både temporalt och geografiskt. Anmärkningsvärt nog hade han som medförfattare en synfysiolog, nämligen Kai Otto Donner, sedermera professor även han.

I andra länder har radarbaserade studier av flyttfåglar utförts i stor mängd, men just på detta område framstår GB som ett slags unikum inom den finländska fågel-

ekologin. Otaliga är de timmar som i dag av olika entusiaster sätts ned på att följa med och beskriva den återkommande happening som ”arktikan” utgör, men med landbaserade observationer kan man svårigen nå den överblick som GB lyckades teckna redan för flera decennier sedan.

Den utåtriktade verksamheten som popularisator var utan tvivel ett av hans särmerken, inte minst för att han under lång tid verkade som spindeln i nätet på Zoologiska museet i Helsingfors. Det var kanske där som rollen som allvetande zoologiskt orakel befästes, men den hade grundats även på många andra sätt, inte minst genom en långvarig medverkan som naturskribent i dagspressen och som populärvetenskaplig författare. En av de centrala produkterna i detta sammanhang är översikt-boken *Vår fågelskärgård* från 1968. Den boken passar än i dag bra som komplement till den ganska kortfattade texten i olika fälthandböcker. I en serie med finlandssvenska naturguider skulle den efter en lätt revision kunna återutges och hävda sin plats på många bokhyllor.

Friherre på Lemsjöholm

Professor Lars von Haartman (1919–1998) kan med fog betraktas som en av de mest ryktbara finländska fågelekologerna. I internationella kongresskretsar rörde han sig som fisken i vattnet, framför allt på 1950–1970-talen. Han var adels- och gentleman ut i fingerspetsarna, och hans förmåga att hålla briljanta föredrag och föreläsningar på ett intresseväckande sätt var lindrigt talat anmärkningsvärd. På ett både familjärt och vördnadsbjudande sätt kallades han i vida kretsar kort och gott för ”Lars von”.

På sitt gods Lemsjöholm i Villnäs/Askainen väster om Åbo hade LvH ypperliga möjligheter att idka fältstudier, en verksamhet som också pågick mer eller mindre obruten under en period om ca 60 år. Det var skärgårdsfåglarna som var temat i början – och till stor del också under hans tid som emeritus.

Ungefär i lika unga år som GB gjorde han debut med sin första vetenskapliga publikation, och doktorsavhandlingen från 1945 var en presentation av ekologin hos ett antal strand- och vattenlevande arter inom hans undersökningsområde i Skärgårdshavet. Sedan följde många publikationer kring ungefär samma teman, bl.a. gällande måsfåglar och tärnor. Intresse för fenologi och häckningsbiologi hos fågelfaunan i stort var ett tema som tog sig uttryck i ett översiktsverk från 1969 som många fågelekologer alltjämt har anledning att citera.

Med tanke på miljöövervakningen gjorde han ett pionjärarbete 1975 genom att

precisera de förändringar i fågelfaunan på igenväxande strandängar i inre skärgården som han själv bokfört. Noggrant genomarbetade översiktsartiklar i olika samlande verk hör också till bilden. Och emeritusverksamheten som handledare och stöd för Mikael von Numers, som disputerade 1995 med en grundlig avhandling om utbredning och numerär hos skärgårdsfåglar i området söder om Lemsjöholm, kan inte nog poängteras.

LvH var inte som sin klasskamrat och kollega GB en born folkbildare, men han ägnade sig åt sofistikerat skriftställer i olika sammanhang och verkade också som inkännande och kunnig konstkritiker. Bokvän – och tidvis rätt uppmärksammas som lyriker – var han av födsel och ohejdad vana.

Och så var det förstås svartvita flugsnapparen, en art som på allvar kom in i bilden först efter doktorsavhandlingen och dominerade hans liv som forskare ett antal år kring och efter 1950. Fågelnas dragning till bebyggelse och holkar gör den till ett lättillgängligt studieobjekt, vilket skapat en tradition som alltjämt odlas starkt på många håll i Europa. LvH kom att visa vägen – det var han som redde ut att flugsnapparen har en tendens att vara polygam på det viset att hanen först skaffar sig holk och ägg med en hona, sedan i mån av möjlighet uppvaktar en hona till och även gör denna så kallade bihustru med ägg, varefter han dock i regel återvänder till den första hustrun med ungar och låter bihustrun klara sig så gott det går. Det är inte heller alltid som bihustrun klarar biffen på egen hand, allra minst om försommaren är kylig och insektfattig.

Av olika skäl kan det vara lätt för oss tvåbenta att förstå den egoism som flugsnapparhanen ådagalägger. Friskt vågat är hälften vunnet, och den dominerande flugsnapparhane som har sexuell framgång kan givetvis ge sina gener en god spridning. Honans belägenhet har varit svårare att förstå. Är det fråga om motpolen, något slags altruism, ett begrepp som ofta odlats i sådana sammanhang där djur till synes uppoffrar sig för sina artfränder eller släktingar? Knappast, i många situationer har nämligen bihustrun mycket att vinna på att låta sig ”luras”, särskilt om det är ont om hanar och lämpliga bohålor eller om häckningen försenats av någon orsak. Alternativen är då att inte häcka alls eller ta en rövarchans med en hane vars alla referenser inte är helt kända. Dominanta hanar kan vara oemotståndligt lockande.

I ett vidare perspektiv har det nu visat sig att det är mera regel än undantag att också tättinghonor ”vänsterprasslar” under häckningen. Honorna kan tydligen vinna selektiva fördelar (med tanke på avkomman) genom att para sig med flera hanar – och det är långt ifrån givet att ungarna i ett och samma tättingbo har samma hane

Figur 3. "Lars von" i avslappnad position i fält. Korrekt klädsel med kostym, väst och slips hörde annars till hans framtoning. Spatserkäppen behövdes då han rotade i enrisbuskar för att hitta småfågelbon. Lemsjöholm, maj 1977.

som pappa. Också mellan könen pågår därmed en evolutionär kapplöpning som tar sig allehanda mer eller mindre oväntade uttryck. Fågelekologisk forskning i den här genren utövas numera flitigt världen runt, och det kan vara skäl att minnas att det på sätt och vis var flugsnapparna på Lemsjöholm med LvH som bisittare som öppnade slussarna för den fascinerande evolutionsekologiska forskningsinriktningen!

Här ligger det bara LvH i fatet att de banbrytande studierna gällande svartvita flugsnapparen publicerades på tyska, ett språk som numera inte ingår i kvällslektyren i så många forskarhem.

En gulnäbb bland vitrinerna

Personligen kom jag alltså i kontakt med dessa forskare och deras forskning när jag i början av 1970-talet skulle välja studieriktning. I och med att jag redan då hade trampat stränder och skogar i ett tiotal år, var valet rätt självklart. Men det var inte utan att man kände sig som en pytteliten gulnäbb när det gällde att finna sig till rätta i universitetsvärlden.

Detta var vid en tid då persondatorer, internet och mobiltelefoner ännu var helt okända begrepp, men visst gjordes det ändå fullödlig forskning i rummen mellan de knarrande korridorerna på Zoologiska museet i Helsingfors. Det kunde man rent fysiskt märka när docenterna skred korridoren fram försjunkna i sina tankar eller när professorerna hackade intensivt på sina skrivmaskiner så att det ekade mellan vitrinerna.

Här fanns ett samlat vetande och en kompetens som minsann gjorde intryck på en nybörjare. Till de regelbundet återkommande gestalterna hörde bland andra paleontologen Björn Kurtén, fågelekologen och spindelforskaren Pontus Palmgren samt genetikern Esko Suomalainen – internationella auktoriteter alla tre. Här kunde man förvisso tala om ett slags levande legender som exponerades rätt framför ens ögon. En annan upplevelse var att möta just flugsnapparexperten Lars von Haartman, som hade ett långsmalt arbetsrum där en hel vägg var tapetserad med snyggt namngivna mappar med publikationer.

Med mindre tedde sig kunskapsackumuleringen hisnande. Mer otvunget var umgänget med kändisen och skärgårdsexperten Göran Bergman, som för det mesta hade dörren till sitt rum på vid gavel och kunde kasta snabba kommentarer också till en gulnäbb. Efter hand fick jag dessutom stifta ganska nära bekantskap med Olavi Hildén, som egentligen hade finska som modersmål, men som talade svenska obehindrat och tidvis höll fältkurser för svenskspråkiga zoologistuderande.

Med distans till denna formativa tid kan jag bara konstatera att jag får vara oerhört tacksam över att ha fått umgås med alla dessa vetenskapens profiler. Någon professionell fågelekolog med vetenskap som heltidssyssla blev jag aldrig, men jag upplever starkt att det finns ett mentalt kontinuum som jag, liksom många andra, är en del av. Kort sagt: Sämre förebilder kan man ha.

FOTNOT. En längre version av artikeln ingick i tidskriften Skärgård nr 2/2003.

Referenser

- Bergman, G. 1939: Untersuchungen über die Vogelfauna in einem Schärengebiet westlich von Helsingfors. — Acta Zool. Fennica 29: 1–134.
- Bergman, G. 1946: Der Steinwälder, *Arenaria i. interpres* (L.), in seiner Beziehung zur Umwelt. — Acta Zool. Fennica 47: 1–151.
- Bergman, G. 1968: Vår fågelskärgård. — Borgå, 160 s.
- Bergman, G. & Donner, K. O. 1964: An analysis of the spring migration of the Common Scoter and the long-tailed duck in southern Finland. — Acta Zool. Fennica 105: 1–57.
- von Haartman, L. 1945: Zur Ökologie der Wasser- und Ufervögel im Schärenmeer Südwest-Finnlands. — Acta Zool. Fennica 44: 1–120.
- von Haartman, L. 1949: Der Trauerfliegenschnapper. I. Ortstreue und Rassenbildung. — Acta Zool. Fennica 56: 1–104.
- von Haartman, L. 1951: Der Trauerfliegenschnapper. II. Populationsprobleme. — Acta Zool. Fennica 67: 1–60.
- von Haartman, L. 1954: Der Trauerfliegenschnapper. III. Die Nahrungsbiologie. — Acta Zool. Fennica 83: 1–96.
- von Haartman, L. 1969: The nesting habits of Finnish birds I. Passeriformes. — Commentationes Biologicae Soc. Sci. Fennica 32: 1187.
- von Haartman, L. 1975: Changes in the breeding bird fauna of coastal bays in southwestern Finland. — Ornis Fennica 52: 57–67.
- Hildén, O. 1964: Ecology of duck populations in the island group of Valassaaret, Gulf of Bothnia. — Ann. Zool. Fennici 1: 153–279.
- Hildén, O. & Vuolanto, S. 1972: Breeding biology of the Rednecked Phalarope *Phalaropus lobatus* in Finland. — Ornis Fennica 49: 57–85.
- Hildén, O. & Hario, M. 1993: Muuttuva saaristolinnusto. — Forssa, 317 s.
- Hildén, O., Ulfvens, J., Pahtamaa, T. & Hästbacka, H. 1995: Changes in the archipelago bird populations of the Finnish Quark, Gulf of Bothnia, from 1957–60 to 1990–91. — Ornis Fennica 72: 115–126.